

„MEGTETSIK INNÉT, MELY IGAZ MONDÁS AMAZ: PECUNIA NERVUS BELLI“¹

Hadi költségek Európában a 17. század első felében, különös tekintettel a Habsburg-birodalomra

Zrínyi Mikós és a „fiscal-military state“

„Megtetszik innét, mely igaz mondás amaz: Pecunia nervus belli” — olvashatjuk Zrínyi Miklós megjegyzését a *Tábor kis tractá*ban.² A nevezetes hadtudományi műben a költő–hadvezér kiszámította egy 24 ezer fős zsoldosereg zsold- és élelmezési költségeit, összegezi is eredményét: egy évre összesen 1.763.056 rajnai forintba³ kerülne egy ekkora had felfogadása, zsoldköltsége, élelmezése. Annyit érdemes megjegyezni, hogy ez az összeg jelenlegi ismereteink szerint a Magyar Királyság 16. századi utolsó harmadára becsült jövedelmeinek (800–900 ezer rajnai Ft) közel kétszerese volt, ez az arányszám pedig Zrínyi korszakában sem változott jelentősen.⁴ Ha valaki, akkor Zrínyi Miklós tisztában lehetett e körülménnyel, nem véletlenül idézte a fenti latin mondást, amely Ciceróhoz vezethető vissza és így magyarázható: *a háború / a dolgok életető ereje/lelke a pénz*. Zrínyi több helyen is említi a hadakozáshoz szükséges pénz előteremtésének szükségességét

¹ Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében.

² ZRÍNYI 1976. 74.

³ A korszakban a bécsi központi udvari és kamarai szervek, az Alsó-ausztriai Kamara és más tartományi kamarák, a Haditanács és a Német-római Birodalom és az örökös tartományok rendjei a rajnai (régiesen: rénes) Ft-ot használták, ami ekkor már számítási pénzzé alakult. A magyarországi kamarai szervek ugyanakkor a szintén számítási pénz magyar (kamarai) forintot használták. Az átváltási értékek az alábbiak szerint alakulnak: 1 magyar (kamarai) Ft = 100 magyar dénár (den), 1 rajnai Ft [Rheinisch Gulden, rénes Ft, a tanulmányban a továbbiakban: rFt] = 60 krajcár (kr) = 80 magyar den, így 1 magyar Ft = 75 kr = 1,25 rajnai Ft (rFt) és 1 rajnai Ft (rFt) = 0,8 magyar Ft.

⁴ KENYERES 2003/1. KENYERES 2003/2. KENYERES 2013/1.

voltát és ezzel a lényegre tapintott, ahogy ugyanebben a művében írja: „*Mivel hadat pénz nélkül semmiképpen nem viselheti.*”⁵ A költő-hadvezér a *Mátyás király életéről való elmélgedések* című munkájában kortársaihoz hasonlóan Tacitust idézve a hadviselés költségeinek előteremtését az adózásban látta: „*Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt*” – azaz: „*Nincs a népeknek nyugalma hadsereg nélkül, nincs hadsereg zsold nélkül és zsold adók nélkül.*”⁶

Az alábbi tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a Zrínyi által konkrét számokkal alátámasztott, ám ismereteink alapján a Magyar Királyság teherbíró-képességét messze meghaladó haderő kiállításának volt-e realitása? Zrínyi ugyanis nem volt a valóságtól elrugaszzkodó álmodozó, jól tudta, hogy ekkora haderőt csak a Habsburg Monarchia egésze lett volna képes kiállítani és finanszírozni és ebben az állami adóknak, bevételeknek kulcsszerep jutott. Zrínyi felvetése ugyanakkor egy tágabb kontextusban is értelmezhető: az alapvető kérdés az, hogy a Habsburg Monarchia és benne a Magyar Királyság valójában részese volt-e a korszak európai államfejlődését meghatározó fiskális és hadi átalakulásoknak, jellemezhető-e az újabban „fiscal-military state”-nek nevezett kora újkori államtípus modelljével?

A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a 16–17. századi Habsburg Monarchiát elhelyezzük az európai fiskális és fiskális–katonai állami fejlődés keretei között. A szakirodalom által más „fiscal–military state”-nak tekintett európai államok (Hollandia, Spanyolország, Svédország, Anglia) esetében vizsgált kérdéskörökből kiindulva az alábbi területeket tesszük vizsgálat tárgyává a Habsburg Monarchia esetében:⁷

⁵ ZRÍNYI 1976. 66. Zrínyi a „pecunia est nervus belli” kifejezést a Török áfium-ban is használja (*Zrínyi Miklós: Ne bántsd a magyart. Az török áfium ellen való orvosság.*) Uo. 337. Ld. alább.

⁶ Uo. 266.

⁷ A fiscal-military state elméletére, irodalmára, főbb jellemzőire ld. KENYERES 2016. 95-101. Az alábbi elemzés bővebb változatát ld. uo. 101-121.

- 1) állami bevételek alakulása európai összevetésben,
- 2) a hadsereg létszámadatainak változása európai összevetésben,
- 3) a Habsburg Monarchia hadi kiadásainak alakulása a 16–17. században,
- 4) az államadósság mértéke,
- 5) az államigazgatás és a bürokrácia fejlődése,
- 6) információk a katonai költségekről, az első „büdzsé”-tervezetek,
- 7) adórendszer és adóztatás,
- 8) a hadsereg-finanszírozás főbb jellemzői,
- 9) a rendek és az államhatalom (rezsim) közötti, a hadi költségek és az állami szükségletek finanszírozása érdekében való együttműködés kérdése.

1) Habsburg Monarchia állami bevétele európai összehasonlításban

Kezdjük vizsgálódásunkat az állami bevételek összevetésével: az alábbi táblázat a korszak két meghatározó nagyhatalma: Spanyolország és Franciaország mellett a Velencei köztársaság és a Habsburg Monarchia állami bevételeit jeleníti meg aranydukát értékben. A 16. században megkérdőjelezhetetlen a spanyol birodalom szerepe: a spanyol Habsburgok bevételei a 16. sz. közepére három évtized alatt meghétszereződtek (!). A 17. század első harmada azonban már a spanyol politikai hegemonia ellenére a stagnálás, visszaesés időszaka. Franciaország ugyanakkor ezzel ellentétes utat járt be. A Velencei Köztársaság jövedelme a 16. században, majd a 17. század első felében még meghaladta a Habsburg Monarchiáét. A 16. században a Habsburg Monarchia nem számított pénzügyi „nagy hatalomnak”, a bevételek fokozatos és nagyarányú emelkedése csak a 17. század utolsó harmadában indult meg, de ezzel sem érte el, sőt meg sem tudta közelíteni a korszak nagyhatalmainak jövedelmi szintjét.

1. táblázat. Spanyolország, Franciaország, Velence és a Habsburg Monarchia állami bevételei a 16–17. században dukátban⁸

Év	Kasztília/Spanyolország	Franciaország	Habsburg monarchia	Velence
1497		1 700 000		
1500				1 150 000
1504	847 000			
1522	2 000 000			
1523		2 500 000		
1550			2 000 000	
1554	14 200 000			
1555				1 600 000
1590			2 500 000	
1596		4 500 000		
1597	13 000 000			
1600		6 200 000		
1607	11 500 000			
1608		9 900 000		
1609				2 950 000
1620	10 500 000		4 000 000	
1621		12 750 000		
1630			4 000 000	
1635		35 000 000		
1650			7 000 000	
1660			7 000 000	
1670			13 000 000	

⁸ Adatok: BONNEY 1991 352–353. WINKELBAUER 2004 I. köt. 488. CAPRA 1999. 421.

1680			13 000 000	
------	--	--	------------	--

2) *A Habsburg Monarchia hadseregének létszámadatai európai összehasonlításban*

A szakirodalomban számos eltérő adat olvasható a vizsgált államok hadseregeinek létszámadatairól, a bemutatott táblázatba a trendeknek legjobban megfelelő adatokat tüntettük fel. Különösen nagy eltérések mutatkoznak a „békeidőben”, illetve a hadi állapotban megadott létszámadatok esetében. Ami a fő trendeket illeti: a 16. század közepén jelennek meg az első valódi tömeghadseregek, a század végére már inkább általános, mint ritka jelenség a több tízezres hadsereglétszám, a 17. század második felére pedig a 100 ezres létszámú katonaság sem szokatlan Európában. A 16. század közepén V. Károly birodalma volt képes hosszabb időre több tízezer főnyi hadat állandóan zsoldban tartani, a század végén még tovább növekszik a spanyol zsoldban tartott katonaság létszáma. A harmincéves háború időszakában Spanyolország esetében még megközelítette a 90 ezer főt a zsoldban tartottak száma, ezt követően a spanyol állami jövedelmek hanyatlásával párhuzamosan csökkent a hadsereg létszáma. Franciaország, Spanyolország fő ellenlábasa, a 16. század közepén képes volt több tízezer haderőt kiállítani, majd a század utolsó harmadától jelentős visszaesés mutatkozik. A 16-17. század fordulójának válságait kiheverő Franciaország a harmincéves háború idején már képes 130–150 ezres hadsereglétszámot mozgósítani, az 1650-es évek békeidőszakában pedig 72 ezresre csökkentett létszámot az 1660-as évekkel kezdődő háborús időszakra képes volt 250–340 ezer főre növelni. A korszak valódi „fiscal–military state” államai, Svédország és Hollandia esetében jól látszik, hogy alacsony lakosság számukhoz mérten messze erőt meghaladó módon voltak képesek haderőt kiállítani.

A Habsburg Monarchia esetében a 16. század második felében a 20 ezer főnyi végvári katonaság fenntartása képezte a legnagyobb fiskális kihívást, a tizenöt éves háború periódusában került sor hosszabb távra több tízezer haderő felfogadására. A harmincéves háború végére már 40–60 ezer fő állomásozott a Habsburg haderőben. Az ezt követő létszámcsökkentési időszakot az 1660-as évek, majd a török elleni visszafoglaló háborúk időszakának nagyarányú hadsereglétszám-növekedése követte.

Az Oszmán Birodalom mindig képes volt jelentős létszámú hadsereget mozgósítani, a 16. század első felében állandóan 15–20 ezer fős fizetett zsoldost tartott, a hadjáratok esetén az egyéb alakulatokkal együtt több tízezres, akár 100 ezer főt megközelítő létszámú hadsereget is ki tudott állítani, lényegében egyedüli államalakulatként a korszakban. A zsoldos alakulatok létszáma az 1680-as évek magyarországi visszafoglaló háborúi idején a 100 ezres nagyságrendet közelítette meg. Az adatokból az is látható, hogy a Habsburg Monarchia hadserege akkor tudta igazán felvenni a versenyt az Oszmán Birodalommal szemben, amikor már képes volt a 17. század végén az ellenség erejével nagyságrendileg megegyező létszámú 100 ezres nagyságrendű vagy azt megközelítő hadsereget kiállítani.

2. táblázat. Európai államok hadsereglétszámai 1490–1700.⁹

Év	Franciaország	Spanyolország	Svédország	Hollandia	Habsburg Birodalom	Oszmán Birodalom
1490	14000					12000
1550	40000	50000				
1560	52000 (1558)	60000 (1558)			20000	26500
1574	46000	85000				
1590				20000	50000	
1600	7000			62000		58500
1610		15000		30000		66500
1635	135000	88000	100000	75000	60000	
1650	72000		45000	30000	37000	82000
1660	250000		55000	90000	53000	76000
1700	340000	40000	65000		86000	96000

⁹ Adatok: GLETE 2002. 32–35. HOCHEDLINGER 2010. 114–115. CZIGÁNY 2004. 33. PARROTT 2012. 74. MURPHEY 1999. 45. ÁGOSTON 2014. 113. Az adatok kritikájára ld. KENYERES 2016. 105-106.

3) *A Habsburg Monarchia hadi kiadásainak alakulása a 16–17. században*

A Habsburg Monarchia esetében a 17. század második felétől figyelhető meg a drasztikus állami jövedelem- és hadikiadás-növekedés. Az 1550-es évek közepén 2–2,5 millió rajnai Ft-ra tehető a monarchia valamennyi állami bevétele, míg a hadi költségeket a 16. század közepétől a tizenöt éves háborúig a végvárrendszer folyamatosan emelkedő költségei tették ki, amelyek elérték az évi 2 millió Ft-ot. A századforduló hosszú török háborújának éves hadi költségeit 5–5,5 millió rajnai Ft-ra tehetjük, míg ekkor az állami jövedelmeket az örökös tartományok és a cseh korona országainak felemelt hadiadója, hozzájárulásai megemelésével, valamint a birodalmi és külföldi segélyek rendszeres folyósításával, továbbá jelentős hitelfelvétellel sikerült évi 4–4,8 millió rajnai Ft-ra feltornászni. Békeidőben e jövedelmek alig felére számíthatott az uralkodó. Az állami bevételek az 1610-es évekre érték csak el a 3 millió rFt-ot, 1620–40-es években a 4 milliót, míg az 1650–60-as évekre a 7 millió rajnai Ft-ot. A katonai kiadások a hosszú török háború után átmenetileg mérséklődtek, azonban a harminc éves háború eszkalálódásával újfent jelentősen megemelkedtek, 1623-ban már meghaladták a 4,2 millió rFt-ot. A vesztfáliai békét követő időszakban átmenetileg ugyan csökkentek a hadi kiadások, azonban az 1675-ben 7 millióra, 1685-ben 12,5 millió rFt-ra, 1695-re már 22,7 millió rFt-ra emelkedtek. Tudjuk, hogy nem az udvartartási költségek és más civil kiadások növekedtek meg lényegesen, hanem a költség-növekedés motorja a katonai kiadások 1683 után történő látványos felfutása volt.¹⁰

3. táblázat. *A Habsburg Monarchia bevételei és hadi kiadásai 16–17. században (rFt)*¹¹

Év	Bevételek	Hadi kiadások
1550	2 000 000 Ft	1 000 000 Ft

¹⁰ WINKELBAUER 2004. I. 479. és KENYERES 2016. 107-108.

¹¹ Adatok: HOCHEDLINGER 2010. 118. WINKELBAUER 2004. I. 479. HOCHEDLINGER 2003. 38. KENYERES 2007. 85–137. KENYERES 2010. 41–80. KENYERES 2012/1. 26–38.

1592- 1605	4 000 000 Ft	5500000
1605- 1610	3000000	1400000
1620- 1630	4 000 000 Ft	4 194 000 Ft
1630- 40	4 000 000 Ft	
1650- 1660	7 000 000 Ft	3 000 000 Ft
1670- 1680	13 000 000 Ft	12 000 000 Ft
1695	24 500 000 Ft	22 700 000 Ft

4) Az államadósság alakulása a 16–17. században

Amennyiben a bevételekhez méretezett kiadási oldalt vizsgáljuk, akkor figyelembe kell venni, hogy a hadi költségeken kívül más kiadásokat is finanszírozni kellett, közöttük a legjelentősebbek az udvartartás költségei voltak.¹² A vizsgált korszakot a permanens költségvetési hiány jellemezte: a 16. században évi fél millió rFt hiány fokozatosan emelkedett a tizenöt éves háború idejére évi akár 1,5 millió rFt-ra.¹³ A deficitet hitelekkel igyekeztek csökkenteni. A 16. század közepétől a dél-német (főként augsburgi, nürnbergi) kereskedőtársaságok és bankházak biztosította hitelek mellett¹⁴ jelentős szerepük volt az osztrák, cseh és részben magyar főrendek, tisztviselők által nyújtott hiteleknek,¹⁵ és ebben a rendszerben nagy szerepe volt a magyarországi réztermelésnek és

¹² RAUSCHER 2008/1. 405–441.

¹³ KENYERES 2012/1. 29., 37. KENYERES 2013/1. 555., 562.

¹⁴ RAUSCHER 2004. 343–354.

¹⁵ WINDER 2012. 435–458.

marhaexportnak, mint hitelképes jövedelmi forrásoknak.¹⁶ Az államadósság I. Ferdinánd halálakor (1564) 12 millió rFt volt, II. Rudolf halálakor már 30 millió rFt-ra rúgott, amelyet átmenetileg ugyan sikerült lefaragni, de a 18. század közepére a kamarai és a hadi adósságok elérték a 100 millió rFt-ot.¹⁷

5) Az államigazgatás és a bürokrácia fejlődése a Habsburg Monarchiában

A megnövekedett állami feladatok az összetett államként működő monarchiát is pénz- és hadügyigazgatásának modernizálására, központosítására ösztönözték. I. Ferdinánd már uralkodása kezdetén döntő fontosságú reformokat hajtatott végre: az Udvari Kamara (1527) létrehozása, majd az uralma alá tartozó országok, tartományok helyi kamaráinak (Länderkammer) felállítása: Alsó-ausztriai Kamara (1522), Cseh Kamara (1527), Magyar Kamara (1528), Sziléziai Kamara (1556) létrehozása.¹⁸ Utódja, II. Miksa nevéhez fűződik a Szepesi Kamara (1567) létrehozása.¹⁹ A pénzügyigazgatásban a legfontosabb szerepet kétség kívül az Udvari Kamara játszotta. Az egyes országok, tartományok kamarái a központi pénzügyigazgatási szerv alá tartoztak, bár a rendek, pl. a Magyar Királyság esetében igyekeztek ezeket a szerveket befolyásuk alá vonni. A hadügyigazgatás központosítását szolgálta a Haditanács 1556. évi felállítása.²⁰ I. Ferdinánd halála után (1564) az egyes osztrák örökös tartományokat külön ágak örökölték, ami megnehezítette a központi kormányzat helyzetét. A Habsburg Monarchia összetett államalakulat volta ellenére rendelkezett központi pénzügyigazgatással, bár a jövedelmek beszedése és elköltése helyi szinteken, a kamarákon keresztül valósult meg, így központi kincstár nem is létezett, így az Udvari Kamarának, mint hivatalnak nem is voltak ekkor bevételei. Az egyes tartományok/országok

¹⁶ KENYERES 2012/2.

¹⁷ RAUSCHER 2008/1. 422. RAUSCHER 2010. 23–24. RAUSCHER 2004. 6. RAUSCHER 2013. 363. MENSÍ 1890. 656. WINDER 2012. 440–441.

¹⁸ RAUSCHER 2004. 122–187. WINKELBAUER 2004.409–529. A központi hivatalok történetének rövid áttekintésére és a Magyar és Szepesi Kamara hivataltörténetére I. ACSÁDY 1888. EMBER 1946. NAGY – F. KISS 1995. 5–63.

¹⁹ ACSÁDY 1894. SZÜCS 1990. 7–119.

²⁰ A Haditanács történetére I. REGELE 1949.

különállása, saját pénzügyigazgatási rendszere pedig nem tett lehetővé egy hatékony, centralizált szervezet-rendszer kialakítását.

Az egyes kiadások finanszírozása átutalásokkal, központi pénztárak bevonásával történt. A bécsi udvarnak ugyanis sikerült elérnie, hogy a 16. század közepére a legfontosabb kiadási „helyeknek”, így az udvari és a hadi költségek kifizetésére önálló „szakhivatalok” jöjjenek létre a Hofzahlmeister (udvari fizetőmester) és a Hofkriegszahlmeister (udvari hadi fizető-mester) személye körül. Ezek a pénztárak kulcsszerepet játszottak a civil és hadi kiadások közvetlen finanszírozásában.²¹

A bürokratizáció lassú előrehaladását jelzi, hogy a kamarai hivatalok munkájában egyre magasabban képzett hivatalnokok vettek részt egyre nagyobb létszámmal. Az Udvari Kamara esetében a 16. század közepétől a 17. század végéig az alkalmazottak száma meghétszereződött.²² A Magyar és a Szepesi Kamara esetében is megfigyelhető ilyen, igaz nem ennyire drasztikus emelkedés az alkalmazottak összlétszáma tekintetében.²³

6) Információk a katonai költségekről, az első „büdzsé”-tervezetek

A fiskális államok tekintetében meghatározó volt, hogy az uralkodó és pénzügyigazgatási kormányzata megfelelő információkkal rendelkezzen az országa teherbíró- és adózóképességéről, bevételeiről, valamint a katonai költségekről. A vizsgált korszakban valódi büdzsék nem készültek, viszont fennmaradtak a hadi költségeket felmérő kivonatos jegyzékek és időnként az ehhez szükséges bevételek felsorolása is megtalálható. A Habsburg Monarchia esetében főként a török elleni végvárrendszer finanszírozása kapcsán a 16. század közepétől ismerünk számos „hadi költségvetést”.²⁴ Az 1570-es évek közepétől már olyan tervezetek is fennmaradtak, amelyek nemcsak a hadi kiadásokat, hanem az azokra fordítható bevételeket is számba vették. Az 1570-es és az 1580-as évek közepéről pedig maradtak fenn három–három év bevételeit összegző és azokat

²¹ KENYERES 2007. KENYERES 2008.

²² KÖRBL 2009. 109.

²³ FALLENBÜCHL 2002. A létszámadatokra l. EMBER 1946. 130. FALLENBÜCHL 1967. 233. FALLENBÜCHL 1968.

²⁴ THALLÓCZY 1877. ILLÉSY 1897. MERÉNYI 1893.

átlagoló, így pontosabb képet nyújtó kimutatások a Magyar Királyság esetében, ami alapján feltételezhető, hogy a monarchia más országainak bevételeiről is készültek hasonló összeállítások.²⁵ A 17. századból már kevesebb kimutatást ismerünk, de tudjuk, hogy készültek ilyenek. Ezt bizonyítja az ún. „Titkos utasítás egy újonnan kinevezett udvari kamarai tanácsos részére” címmel készített, „kézikönyv”, amelynek több példánya ismert, ezek alapján tudható, hogy az egyes hivatalok bevételeit az 1651–1653, ill. az 1672–1674. közötti időszakokból is feltüntették.²⁶ E pénzügyi szemléletmódból véleményem szerint már tudatosan következhetett az első valódi büdzsék 18. század elején történő megjelenése.²⁷

7) Adórendszer és adóztatás a Habsburg Monarchiában a 16–17. században

A fiskális állam egyik jellemzője az adóztatás átalakulása, modernizációja, amelynek keretében a direkt adókról az indirekt adók felé történik elmozdulás. A vizsgált korszak nagy részében a késő-középkori adórendszer azonban alapjaiban nem változott, a kamarai és regálé jövedelmek mellett (cameralia) a szükség esetére az egyes országok, tartományok által megajánlott hadiadó (contribucionale) volt a meghatározó. Mivel az ezekből befolyó jövedelmek alapján véve kivetett adók formájában folytak be, a 16. századtól a Habsburg Monarchiában már az adóztató államokra jellemző (Steuerstaat) struktúrák figyelhetők meg.²⁸ A hadi költségek drasztikus emelkedésére válaszul két lehetőség kínálkozott: a hadiadó megreformálása, illetve elsősorban a katonai költségekre kivetett indirekt adók felemelése illetve új különadók kivetése. Ez utóbbiak körébe tartozott az osztrák örökös tartományokban és Csehországban bevezetett vagy megemelt

²⁵ KENYERES 2003/1. 111-118. KENYERES 2003/2. 92-100.

²⁶ A „titkos utasítás” mint „kamarai kézikönyv” kiadását l. KÖRBL 2009. 374-434. Körbl szerint a kézirat 1658-ban készült el, az általa publikált verzióban az egyes hivatalok bevételei 1651-1653 közötti időszakból származnak. Egy másik, Körbl által nem közölt és nem is említett példányban viszont a bevételi adatok 1672-1674. közöttiek, tehát a kézikönyv későbbi másolatait folyamatosan aktualizálták. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA) Hoffinanz Ungarn r. nr. 1. Konv. 1538. fol. 52-155.

²⁷ Büdzsének tekinthető dokumentum a Habsburg Monarchiában 1701-ben, majd 1710-től készült. WINKELBAUER 2006. 212. MENSÍ 1890. 78-112.

²⁸ RAUSCHER 2008/2. 291-320. Az adóztató állam 16. századi megjelenésére l. uo. 302.

indirekt adók (Zapfenmaß, Tatz, Biergeld stb.)²⁹, a Magyar Királyságban a 16. század közepétől bevezetett gratuitus labor, a tizenöt éves háború idején megjelenő, majd az 1620–30-as évektől folyamatosan kivetett katonai élelmezési adó, majd pedig az 1635-től bevezetésre került, a külkereskedelem hasznát megcsapolni kívánó félharmincad is.³⁰ Az új adónemek bevezetése az adóztató állam felé történő elmozdulást jelenti, azonban korszakunkban az adóztatás feudális–domaniális és regálékon alapuló struktúrája nem változott. A vizsgált időszak utolsó harmadában jelenik meg a Habsburg Monarchiában a hadi költségek finanszírozására széles körben kivetett, fogyasztás-alapú indirekt adó, az *accisa*³¹, amelynek szélesebb körű elterjedése több helyen (Magyar Királyság, Szilézia) a rendek ellenállásába ütközött és még a 18. század első felében sem hozta meg a kívánt eredményeket.³²

A pénzügyi tervezés másik eszköze a contributionale megreformálása volt, a reform lényege a költségtervezés megfordítása volt: azaz nem a befolyt hadiadóból tervezték a hadsereg finanszírozását megoldani, hanem a katonai költségekből kiindulva osztották fel az egyes országokra, tartományokra jutó hadiadó-terheket. Ezt a repartíciónak hívott rendszert az 1660–80-as évek első kísérlete után az 1690-es évek végétől igyekeztek a monarchia egészére kiterjeszteni.³³ A rendszer azonban a gyakorlatban nem működött jól, az országok, tartományok teherbíró-képességét nagymértékben megterhelték, sőt sok esetben, pl. Magyarországon meg is haladta azt.³⁴

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Habsburg Monarchia adórendszere igen heterogén, emellett asszimetrikus is volt a korszakban, ugyanis a költségek nagy részét Belső- és Alsó-Ausztria, illetve a Cseh korona országai viselték, ahol az adózásba a nemesség is eltérő mértékben, de már a 16. század közepétől bekapcsolódott. Ezzel szemben Tirol és Elő-Ausztria, valamint a Magyar Királyság sokáig kimaradt az adóterheknek az ország/tartomány erejéhez mért viseléséből.³⁵ Ez

²⁹ Uo. 308–309.

³⁰ KENYERES 2013/2.

³¹ WINNIGE 1996.

³² RAUSCHER 2008/2. 318.

³³ Uo. 300. WINKELBAUER 2006. 207.

³⁴ OROSS 2013. 209–221.

³⁵ RAUSCHER 2008/2. 319–320.

utóbbiban pedig szinte valamennyi adóreform, főleg azok, amelyek a nemességet kívánták volna bevonni az adózásba, a rendek ellenállásán megbukott.

8) A hadsereg-finanszírozás módozatai a 16-17. században

A Habsburg Monarchia pénzgazdálkodása a 16–17. században nem éves büdzsék alapján, tervszerűen történt, hanem egyfajta „pénzalap-gazdálkodás” (Fondswirtschaft) keretében, ami alapján a kamarai jövedelmeket az országos/tartományi kamarákon, míg a rendek által megszavazott hadiadókat pedig a hadi fizetőmesteri hivatalokon keresztül utalványozták. Ez csak elvben volt így, mert több esetben a hadi adókat is a kamarák szedték be, míg a hadi pénztárba is futottak be kamarai jövedelmek. Ennek az összetett rendszernek az illusztrálására a korszakból fennmaradt hadi fizetőmesteri számadások adatai szolgálnak. Az alábbiakban a 16–17. századból ismert udvari fizetőmesteri számadások bevételi adatainak szerkezetét mutatjuk be:

4. táblázat. Udvari hadi fizetőmesteri pénztár befizetései 1570–1679.³⁶

Befizetők	1570. év	%	1610. év	%	1623. év	%	1679. év	%
Udvari pénztár	148 556	11,6	5 468	0,8	4 852	0,1	538 969	23,4
Központi/tartományi és helyi hivatalok	228 523	17,8	289 843	40,6	1 599 866	16,6	898 521	39,0

³⁶ Az 1570. évi magyarországi hadi fizetőmesteri számadás jelzete: ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Armee-Schemata Bd. 9a. Ismerteti: RAUSCHER 2004. 272–277. KENYERES 2007. 102–103. Az 1610. évi udvari hadi fizetőmesteri számadást l. ÖStA FHKA Hoffinanz Österreich, r. Nr. 148, Konv. ad. 21. März 1613. fol. 1r–36v (Bevételek). 1r–79v (Kiadások). Rövid ismertetését l. KENYERES 2013/1. 563–564. Az 1623. évi számadáskönyv jelzete: ÖStA HKA Kameralzahlamtsbücher Bd. 263. Ismerteti KENYERES 2007. 107–109. KENYERES 2010. 58–60. Az 1679. évi Generalkriegskassa számadását l. ÖStA KA Alte Feldakten 1679-13-2. Ferdinand Kaysers von Löwenheimb udvari hadi fizetőmester 1679. évi számadása.

Tartományok (rendek és városok) befizetései	228 944	17,8	84 434	11,8	4 764 204	49,3	224 518	9,7
Külföldi segélyek	196 777	15,3			160 000	1,7		
Egyéb	156 860	12,2	177 069	24,8	653 976	6,8	12 114	0,5
Hitelek	324 163	25,2	156 312	21,9	2 474 181	25,6	630 900	27,4
Összesen	1 283 823	100	713 126	100	9 657 079	100	2 305 022	100

Az udvari hadi fizetőmester bevételei a vizsgált években ugyan nagyságrendileg jelentős ingadozást mutat, azonban a bevételek szerkezete tekintetében figyelemre méltó, hogy az udvari fizetőmester által felvett hitelek nagyságrendje az egész időszakban változatlan, kb. a bevételek egynegyedét adták (22-27%). Mint az adatokból is látható, jelentős átutalások történtek az egyik pénztárból a másikba, 1679-ben a befizetések közel negyedét az udvari pénztár szolgáltatta. Ezt az átutalási rendszert ismerjük a 16. századból, jellemzően 1556-ig illetve a tizenöt éves háború idején kerültek átutalásra jelentős, esetenként milliós nagyságrendű összegek az udvari pénztárból a hadi pénztárba. A 16. században azonban ennek fordítottja is bőven akadt példa: a hadi pénztárból is utaltak át az elvben az udvartartást finanszírozó udvari pénztárba, főként az 1560-as évek után, elsősorban békeidőszakban. A fennmaradt négy hadi fizetőmesteri számadásból azonban összességében annyi mondható el, hogy lényeges szerkezeti eltérést a bevételek típusai és nagyságrendjei között nem tudunk megállapítani. A pénzalap-gazdálkodás rendszerét, helyesebben annak rendszertelenségét viszont jól világítják meg a fennmaradt számadások.

9.) A rendi együttműködés kérdése

A fenti modell teljesebbé tételéhez az egyik lényeges, ám itt most terjedelem hiányában csak vázlatosan vizsgálandó kérdés a rendek és egyéb társadalmi rétegek, korporációk valamint az államhatalom (rezsim) közötti, a hadi költségek és az állami szükségletek finanszírozása érdekében való együttműködés kérdése. Ez a kérdés elsősorban az adómegszavazás és a hitelnyújtás kérdéskörében vizsgálandó. Az osztrák örökös tartományok és a cseh rendi gyűlések esetében a

16. században mindig hektikus kérdés volt a hadiadók megajánlása, a rendek igyekeztek pozícióik javítására felhasználni az adómegajánlást. A tizenöt éves háború idején jelentős rendi támogatásra számíthattak a Habsburgok a háború finanszírozására, ezt követően azonban ismét a rendi sérelmek kerültek előtérbe. 1618–1620 közötti osztrák és cseh rendi mozgalmak, majd a cseh rendek fehérhegyi vereségét (1621) követően a cseh és morva, valamint a sziléziai és az osztrák tartományok hadiadó-megszavazása során a rendek már jóval nagyobb együttműködést tanúsítottak a hadiadók megszavazásában.³⁷ A Magyar Királyság esetében a 16. századot e tekintetben az együttműködés időszakának tekinthetjük, sőt, a 17. század „*rendi kiegyezései*”-nek köszönhetően a Wesselényi-összeesküvést követő (1671) rendeleti kormányzás időszakáig változatlan a feltételekhez kötött együttműködés. Ezt követően a rendi és országos ellenállás azonban gyakorlatilag lehetetlenné tette az adókivetés és behajtás terén a korábbi rendi jogokat figyelmen kívül hagyó központi hatalom és a rendek együttműködését, amely az 1681. évi rendezési kísérlet („újabb kiegyezés”) után Magyarországon csak a Rákóczi-szabadságharcot követően állt helyre.³⁸

Összegzés

Összességében a 16–17. századi Habsburg Monarchiáról az állapítható meg, hogy semmiképpen sem tartozott a korai „fiscal-military state” Spanyolország, Hollandia vagy Svédország által képviselt típusához. Nem volt képes egységes központosított pénzügyigazgatás megteremtésére, adóügyi reformokra, nem tudott valódi tömeghadseregeket kiállítani, állami bevételei is messze elmaradtak a korszak nagyhatalmaitól. A vizsgált szempontok alapján a monarchia csak a 17. század utolsó harmadában indult meg a „fiscal-military state” kialakulása felé vezető úton: jelentős mértékben növelte hadserege létszámát, ehhez kapcsolódóan növekedett büdzséje is. Ugyanakkor a plusz források előteremtése érdekében a szükséges belső átalakítások nem történtek meg, gyökeres fordulatot ekkor még nem vett a monarchia pénzügyigazgatási rendszere, erre csak Mária

³⁷ HENGERER 2010. MAŤA 2010. DAVID 2010. ORZECZOWSKI 2010. OBERSTEINER 2010. PÜHRINGER 2010. REBITSCH 2010.

³⁸ ZACHAR 2010. A 17. századi „kiegyezésekre” I. PÁLFFY 2015.

Terézia trónra lépését (1740) követő időszakban történtek meg az első valódi lépések. A direkt adók túlsúlyban maradtak az indirektekkel szemben egészen a 18. század végéig, azonban a korszakra jellemző nagymértékű államadósság-növekedés a monarchia esetében is megfigyelhető. Az állami jövedelmek emelésére tett intézkedések sokszor átgondolatlan, kényszer jellegűek és kevésbé hatékonyak voltak. A pénz- és hadügyi központosítás az uralkodó személyéhez kötötten valósult meg, a rendszer az egyes országok, tartományok és azok rendjei számára továbbra is jelentős önállóságot biztosított, így a források felhasználása sem volt a leghatékonyabb. Ugyanakkor a 16–17. századi előzmények után a 17. század utolsó harmadára-negyedére egyfajta „pénzügyi/fiskális forradalom” ment végbe a monarchia pénzügyi-katonai igazgatásában, amelynek főbb jellemzői: az állandó hadsereg rekrutációjának új módozata (Landesrekrutierung bevezetése), a jobb együttműködés a katonai és pénzügyi szervek között, a büdzsé alapú tervezés megteremtése, a 18. század elején pedig Hollandiával és Angliával közös szövetség és az azzal járó hitellehetőségek és a bankrendszer létrehozása volt.³⁹ Az alapok tehát megteremtődtek arra, hogy a Monarchia Zrínyi Miklós álmát megvalósítva szövetségi rendszerben legyőzze az Oszmán Birodalmat, majd a 18. században a rendek támogatásával a „fiscal-military state” útjára lépjen és közép-európai nagyhatalommá, komoly regionális tényezővé váljon. A megkésetttség és az ebből, illetve az összetett államalakulat jellegből adódó hátrányok azonban azt már nem tették lehetővé, hogy a Habsburg Monarchia valódi európai nagyhatalom legyen.

*“Azt mondják: Pecunia est nervus belli; ezt is meg kell találnunk, penig fogyatkozhatalanképpen, annyit, amennyi szükséges. Valaki azt mondja talám, hogy nincsen, én penig azt mondom, hogy vagyon.”*⁴⁰ – írta Zrínyi “Az török áfium”-ban. Ugyan Zrínyi ezekben a sorokban a magyar nemesség, egyházi rendek és a gazdagabb országlakosok teherbíró-képességének megfelelő hozzájárulására buzdított, de a lényegét foglalmazta meg: a török elleni küzdelem sikeres lezárásához a szükséges anyagi alapokat meg kellett teremteni. Erre a Magyar Királyság önmagában nem volt elegendő, kellett az összetett Habsburg Monarchia valamennyi tartományának a hozzájárulása, valamint az igazgatási, szervezési és pénzügyi reformok végrehajtása.

³⁹ WINKELBAUER 2006. 212–215.

⁴⁰ ZRÍNYI 1976. 337.

ACSÁDY Ignác

1888 *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564.* Budapest.

1894 *A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604.* Budapest.

ÁGOSTON Gábor

2014 *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800.* *Journal of World History* 25. 85–124.

Richard BONNEY

1991 *The European Dinastic States 1494–1660.* (The Short Oxford History of the Modern World) Oxford.

Carlo CAPRA

1999 *The Italian States in the Early Modern Period.* In: BONNEY, Richard (szerk.): *The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200-1815.* Oxford University Press, Oxford. 417-442.

CZIGÁNY István

2004 *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700.* Budapest.

Jiří DAVID

2010 *Staatsfinanzen und Steuererhebung in Mähren (1620–1740).* In: RAUSCHER, Peter (szerk.): *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 187–210.

EMBER Győző

1946 *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) Budapest.

FALLENBÜCHL Zoltán

- 1967 *A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században.* Levéltári Közlemények 38. 193–236.;
- 1968 *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században.* Levéltári Közlemények 39. 233–268.
- 2002 *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon.* Budapest.

Jan GLETE

- 2002 *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660.* (Warfare and History). London–New York 2002.

Mark HENGERER

- 2010 Die Hofbewilligungen der niederösterreichischen Stände im zweiten Drittel des 17. Jahrhunderts. Zur Frage der Leistungsfähigkeit des Absolutismusbegriffs aus der Perspektive der Hofforschung zur Habsburgermonarchie. In: RAUSCHER, Peter (szerk.): Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 159–177.

Michael HOCHEDLINGER

- 2003 *Austria's Wars of Emergence 1683–1797.* London.
- 2010 „*Onus militare*”. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: RAUSCHER, Peter (szerk.): Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 81-137.

ILLÉSY János

- 1897 *A mezei és várbeli katonaság eltartásának költségei Magyarországon 1549-ben.* Hadtörténelmi Közlemények 10. 115–119.

KENYERES István

- 2003/1 *Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* In: FRIEDRICH EDELMAYER – MAXIMILIAN LANZINNER – PETER RAUSCHER (szerk.): Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 38.) Oldenbourg, Wien–München, 84–122.
- 2003/2 *A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században.* Levéltári Közlemények 74. 59–103.
- 2007 *A Habsburg monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez.* Levéltári Közlemények 78. 85–137.
- 2008 *Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602).* In: KRÁSZ Lilla – OBORNI Teréz (szerk.): Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest. 221–238.
- 2010 *Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts.* In: RAUSCHER, Peter (szerk.): Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 41-80.
- 2012/1 *Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) im Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und 17. Jahrhunderts.* In: Peter RAUSCHER – Andrea SERLES – Thomas WINKELBAUER (szerk.): Das „Blut des Staatskörpers“. (Historische Zeitschrift Beiheft 56.) München. 19–41.
- 2012/2 *A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében.* In: BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp.–Győr 2012. 209-221.
- 2013/1 *A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* Történelmi Szemle 55. 541–568.
- 2013/2 *A félharmincad 1635–1638-ban.* In: KÁDÁR Zsófia – LAKATOS Bálint – ZARNÓCZKI Áron (szerk.): Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Magyar Levéltárosok Egyesülete. Budapest. 567–590.
- 2016 *A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16-17. században.* In: HORN Ildikó - LAUTER Éva - VÁRKONYI Gábor et alii. (szerk.): Művészet és mesterség.

Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I-II. kötet. Budapest, L'Harmattan. I. köt. 91-122.

Hansdieter KÖRBL

2009 *Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I.* Wien–München.

Petr MAŘA

2010 „*Unerträgliche praegravation*”. *Steuererhebung und Militärfinanzierung im Königreich Böhmen vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Regierungsantritt Maria Theresias.* In: RAUSCHER, Peter (szerk.): *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 139-185.

Franz MENSI

1890 *Die Finanzen Oesterreichs von 1701 bis 1740.* Wien.

MERÉNYI Lajos

1893 *A véghelyek 1577. évi kivonatos költségvetése.* Hadtörténelmi Közlemények 6. 543–545.

Rhoads MURPHEY

1999 *Ottoman Warfare, 1500-1700.* New Brunswick.

NAGY István – F. KISS Erzsébet

1995 *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek.* (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 9.) Budapest.

Gernot P. OBERSTEINER

2010 „Wenn das Panthertier fliegt...”. *Militärverwaltung und Kriegfinanzierung in der Steiermark vom 16. bis 18. Jahrhundert. Ein Überblick.* In: In: RAUSCHER, Peter (szerk.): *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 355–383

OROSS András

2013 *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése.* (Fons Könyvek 4.) Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest.

Kazimierz ORZECHOWSKI

2010 *Landsände, Steuern und Heereswesen in Schlesien (1620–1740).* In: In: RAUSCHER, Peter (szerk.): *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 211–227.

David PARROTT

2012 *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe.* New York

PÁLFFY Géza

2015 *A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. Vitatható koncepciók: függetlenségi harcok és országgyesítések.* Történelmi Szemle 57. 51–65.

Andrea PÜHRINGER

2010 „...nach äuseristen Kröfftten best möglichisten Widerstandt zu thuen.” *Lanstände, Militär und Finanzen im Land ob der Enns.* In: In: RAUSCHER, Peter (szerk.): *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 385–405.

Peter RAUSCHER

- 2004 *Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576).* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 41.) Oldenbourg, Wien–München.
- 2008/1 *Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlamtsbücher.* In: Gerhard FOUQUET – Jan HIRSCHBIEGEL – Werner PARAVICINI (szerk.): Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Gottorf/Schleswig, 23–26. September 2006. (Residenzenforschung, Bd. 21.) Ostfildern. 405–441.
- 2008/2 *Comparative Evolution of the Tax Systems in the Habsburg Monarchy, c. 1526–1740: The Austrian and the Bohemian Lands.* In: Simonetta CAVACIOCCHI (szerk.): La Fiscalità nell'Economia Europea Secc. XIII–XVIII. Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries. A cura di (Atti delle „Settimane di Studi“ e altri Convegni 39.) Firenze. 291–320.
- 2010 *Kriegführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums.* In: Uö (szerk.): Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 5–39.
- 2013 *Zwischen Krieg und Frieden. Kaiserliche Finanzkrise und Friedenspolitik im Vorfeld des Dreißigjährigen Kriegs (1612–1615).* In: Guido BRAUN – Arno STROHMEYER (szerk.): Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner. (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 36.) Münster. 349–386.

Robert REBITSCH

- 2010 *Wehrorganisation und Kriegsfinanzierung in der Grafschaft Tirol nach dem Dreißigjährigen Krieg.* In: RAUSCHER, Peter (szerk.): Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 407–429.

Oskar REGELE

1949 *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848.* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 1/1.) Wien.

SZÜCS Jenő

1990 *A Szepesi Kamarai Levéltár, 1567–1813.* (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 7.) Budapest.

THALLÓCZY Lajos

1877 *A magyar hadi költségek 1549-ben.* Századok 11. 171-172.

Lukas WINDER

2012 *Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612.* In: Peter RAUSCHER – Andrea SERLES – Thomas WINKELBAUER (szerk.): *Das „Blut des Staatskörpers“.* (Historische Zeitschrift Beiheft 56.) München. 435–458.

Thomas WINKELBAUER

2004 *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter.* I–II. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) Wien.

2006 *Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700.* In: Petr MAT'A – Thomas WINKELBAUER (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas.* Hrsg.. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.) Stuttgart. 179–215.

Norbert WINNIGE

1996 *Von Kontribution zur Akzise: Militärfinanzierung als Movens staatlicher Steuerpolitik.* In: Bernhard R. KROENER – Ralf PRÜVE (szerk.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit.* Hrsg.. Paderborn–München–Wien–Zürich 1996. 59–83.

ZACHAR József

- 2010 *König und Stände: Kriegführung und Militärorganisation in Ungarn im ausgehenden 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* In: RAUSCHER, Peter (szerk.): *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740.* Hrsg. Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V.10.) Aschendorff, Münster. 253–288.

ZRÍNYI Miklós

- 1976 *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái.* Perjés Géza tanulmányait szakmailag ellenőrizte: Benczédi Iászló és Borossy András. Zrínyi Kiadó, Budapest. 1976. 2. jav. kiad.